
Jubileum teoretika kritického racionalismu

K 100. narozeninám Hanse Alberta

Kritika klasické představy o poznání¹

Hans Albert

Lidské poznání, které je ztělesněno ve vědách, je kulturním výkonem vycházejícím z přirozeného základu, je tedy pokračováním každodenního poznání sofistikovanějšími prostředky. Vychází z praxe, která je zaměřena na řešení kognitivních problémů, a používá specifické metody: metodickou poznávací praxi. Skutečnost, že jsou v tomto procesu řešeny kognitivní problémy, nepředstavuje sama o sobě žádný rozdíl oproti činnostem rozvíjeným v jiných oblastech. Řešení takových problémů je součástí většiny lidských aktivit, a vyskytuje se dokonce i v chování zvířat. Rozdíl oproti vědecké praxi spočívá v druhu řešených problémů, ve zvláštnosti použitých metod a v oddělení poznávací praxe od účelů, které jsou jí vzdálené, či dokonce cizí, takže se mohou vytvořit i tradice, které jsou zaměřeny na řešení čistě epistemologických problémů.

Potud můžeme na lidské poznání, včetně poznání v oblasti věd, nahlížet jako na fakt sociálního života. Jde o reálné procesy v životě vysoce organizovaných organismů, jež konají určité úkony, které se snažíme nahlížet v rozmanitých ohledech jako užitečné a hodnotné. Podle všeho, co víme, realizují úkony podobného druhu i některé druhy zvířat; biologické bádání dosahuje v této oblasti už nějaký čas mimořádně zajímavých výsledků.

V rámci filosofického uvažování evidujeme už dlouho pokusy o porozumění podstatě lidského poznání. Na jejich základě se, jak známo, vyvinula zvláštní disciplína: teorie poznání (epistemologie). Asi před dvěma sty lety zformuloval Immanuel Kant v této souvislosti základní transcendentální otázku, jež

1 Přeloženo z německého originálu: Kritik der klassischen Idee der Erkenntnis. Jedná se o 1. část 1. kapitoly, jež byla pod názvem „Erkenntnis, Wahrheit und Wirklichkeit: Zur Kritik des klassischen Denkens und des Pragmatismus“ publikována v knize: Albert, H., *Kritischer Rationalismus. Vier Kapitel zur Kritik illusionären Denkens*. Tübingen, Mohr Siebeck 2000, s. 7–16. © Mohr Siebeck. Transl. © J. Paitlová. Pozn. red.

se táže po podmínkách možnosti poznání. Kantova odpověď na tuto otázku, tedy jeho řešení problému poznání, opanovala filosofické myšlení až do dnešní doby a podnítila jak kritické reakce, tak konstruktivní pokusy, které jsou dodnes předmětem mnoha diskusí.

Od první světové války lze pak registrovat v oblasti hermeneutického a analytického myšlení snahy (inspirované na jedné straně Martinem Heideggerem a na straně druhé Ludwigem Wittgensteinem), jejichž cílem je překonat nejen teorii poznání, ale nakonec i samotný problém poznání. Jde ovšem o snahy, které vycházejí z mimořádně problematických předpokladů. Problematika poznání v nich ve skutečnosti není překonána, nýbrž je pod nevalidními záminkami spíše jen odsunuta stranou. Pokud se ale ještě dnes teorie poznání vynořuje ve starém smyslu (například v analytické maškarádě), snaží se začasť ostře vymezit vůči reálným vědám, a to s poukazem na to, že na rozdíl od nich pojednává problémy smyslu a platnosti, zatímco ony mají co do činění pouze s problémy skutečnosti. V důsledku tohoto přístupu se zde z Huma a Kanta vycházející ostré rozdělení na *quaestio juris* (tj. soudy normativní) a *quaestio facti* (tj. soudy deskriptivní), jehož oprávnění zde v žádném případě nechci popírat, změnilo na oddělení oblasti čisté filosofie od reálných věd. Toto oddělení sice sugeruje možnost jakési čisté dělby práce, ale někdy ztěžuje poznání důležitých souvislostí.

Podle mého názoru lze roli, již hrají epistemologická pojednání v myšlení novověku, nejlépe pochopit, vyjdeme-li z myšlenky zdůvodnění, která je pro klasický racionalismus charakteristická a která se více či méně zřetelně vyjevuje i v nejnovějších pokusech tohoto typu (fenomenologických, analytických a jiných). Tato myšlenka je ztělesněna již v aristotelské definici vědění, podle níž něco víme jen tehdy, „pokud poznáme důvod, proč to tak je, a tím nabydeme jistoty, že to nemůže být jinak“.² Z toho vyplývá, že můžeme něco vědět dvojím způsobem: jednak skrze důkaz (tedy skrze logický úsudek z pravdivých premis, přičemž nejvyšší premisa by měla být nedokázaným a nedokazatelným principem) a jednak skrze bezprostřední nahlédnutí, neboť tyto principy můžeme nahlížet, a proto s nepodmíněnou jistotou vědět.

Již v antické filosofii se ovšem vyskytly pochybnosti o tom, zda vůbec můžeme dosáhnout vědění, které je jisté a nezpochybnitelné. Také ve vývoji novověké filosofie sehrál radikální skepticismus důležitou roli. Je proto na nejvyšší vhodné zabývat se otázkou, jaký charakter naše vědění vlastně má, jak je lze odlišit od pouhé víry a pouhého mínění – a následně pak i další otázkou, která s tímto problémem souvisí: jak tohoto vědění vůbec můžeme dosáhnout.

2 Srov. k tomu Fritz, K. von, Die APXAI in der griechischen Mathematik. *Archiv für Begriffsgeschichte*, I, 1955, s. 21.

Pokud jde o první otázku, je nasnadě vyjít z pojmu pravdy. Právě vědění, jak bychom se mohli domnívat, musí být v každém případě pravdivé. Tento názor převládal už v antické filosofii. Toto kritérium se ale nezdá být dostačující, neboť také mínění mohou být náhodně pravdivá. A totéž platí pro víru. Především náboženská víra si většinou obzvlášť důrazně nárokuje pravdu.

Dalším požadavkem, který je vyjádřen již ve výše zmíněné aristotelské definici, je jistota. Zdá se nám, že něco s určitostí víme jen tehdy, když si jsme jistí pravdivostí dotyčného názoru nebo výpovědi. Avšak ani tento předpoklad se nezdá být dostačujícím kritériem, neboť i lidé, kteří zastávají protikladné názory, často chovají stejnou jistotu ve svou víru.

Většinou je proto požadováno, aby jistota byla opodstatněna tím, že určitý konkrétní názor je zdůvodněn. Kdo usiluje o pravé vědění, usiluje tudíž o pravdivé názory na realitu a pátrá po skutečných souvislostech, jejichž objektivní jistota je dána zdůvodněním. Zdůvodnění by tedy mělo zprostředkovat garanci pravdy.

Tato představa je v západním myšlení hluboce zakořeněná. Mělo by nám být přitom jasné, že se jedná o ideál poznání, který byl zformulován už v antice: jde tedy o klasický ideál. Z této charakteristiky však v žádném případě nevyplývá, že je dosažitelný. Z ideálu takového typu nemůže být s jistotou vyvozena ani jeho existence, ani jeho faktická možnost. Snaha o dosažení takového ideálu poznání by koneckonců mohla být jen odvážným utopickým podnikem.

Ať tomu tak je, či není, ovládal každopádně tento ideál teorii poznání a také vědu více než 2000 let. Nacházíme ho už u Aristotela a v tomto století například u Edmunda Husserla. Zdůvodnění se při tom u obou těchto filosofů vyznačuje dvěma komponentami: logickým vyplýváním a bezprostředním náhledem. Všechny součásti vědění, které nejsou bezprostředně nahlédnutelné, by měly být prostřednictvím logického vyplývání z bezprostředních náhledů zpětně vyvoditelné.

A nyní zpět k naší výchozí otázce: Je takový typ vědění vůbec dosažitelný? Označíme-li základní filosofický názor, který na tuto otázku odpovídá pozitivně, jako klasický racionalismus, pak klíčová otázka zní: Je klasický racionalismus udržitelný?

Odpověď na tuto otázku není vůbec samozřejmá. Předpokládejme, že možnost logického odvozování je neproblematická. Bezprostřední náhledy, z nichž může vyplývat, by musely obsahovat garanci pravdy, která je skrze vyplývání přenositelná na jiné výpovědi. Existuje ale v případě pravdy nějaký znak, který vylučuje každou pochybnost, tedy kritérium pravdy v klasickém smyslu toho slova? Tuto otázku nesmíme zaměňovat s otázkou po adekvátním pojmu pravdy, nebo dokonce s tázáním po přiměřené definici tohoto pojmu. Jedná se zde totiž, což je často přehlíženo, o tři zcela odlišné otázky.

Vyplyvá to z faktu, že – jak je obecně známo –, můžeme užívat jisté pojmy, aniž bychom je charakterizovali jednoznačnými definicemi nebo disponovali konkrétními znaky opravňujícími jejich užití. Tak je to dokonce obvyklé.

Pokud je v této souvislosti řeč o „pravdě“, pak se jedná o pojem pravdy, který je běžný také v každodenním myšlení. Je většinou spojený s realistickým názorem, který je charakteristický také pro reálné vědy, a vztahuje se k adekvátnímu uchopení skutečných faktů, které jsou slovně vyjádřeny ve výstižném znázornění. Idea pravdy patří tedy k znázorňovací funkci jazyka³ a vztahuje se k adekvátnosti výkonů v této oblasti. Tato idea je nutnou podmínkou, pokud chceme informační sdělení buď realizovat, nebo mu porozumět. Idea logické správnosti patří naproti tomu k *argumentační funkci* jazyka a vztahuje se k adekvátním výkonům logických závěrů.

V epistemologických zkoumáních je usilováno především o dvojí: (1) jasný náhled na to, v čem tato platnost znázornění vlastně spočívá, (2) informaci o tom, jak můžeme konstatovat, zda se pokaždé jedná o (více či méně) odpovídající znázornění. Vztahují se k tomu ale i další dvě zajímavé otázky, totiž: (3) jak můžeme dosáhnout odpovídajících názorů nebo znázornění, a (4) jak lze vysvětlit, že je takových názorů často dosahováno.

Nejprve se zaměříme na první dvě otázky. Často se předpokládá, že se obsahově shodují. Ale není tomu tak a je naopak mimořádně důležité je navzájem rozlišovat. Zatímco v prvním případě jde o smysl „pravdy“, to znamená o pojem pravdy, ve druhém případě jde o kritérium nebo znak pravdivosti. Hledání tohoto kritéria a jistého znamení pravdivosti bylo až dosud neúspěšné. Kvůli tomuto neúspěchu ale v žádném případě nemusíme ani ideu pravdy, ani její pojem a ideál obětovat. Alfred Tarski oprávněně tvrdil, že pojem pravdy se v tomto ohledu neliší od mnoha jiných pojmů (například od pojmů matematických či pojmů fyzikálního myšlení).

Ačkoli hledání kritéria pravdivosti v klasickém smyslu vždy opětovně ztroskotalo, zůstali mu zástupci klasického racionalismu ve svém ideálu poznání věrní.⁴ Bylo tomu tak proto, že byli přesvědčeni, že by se v opačném případě museli vzdát všech snah o dosažení pravdivého poznání. Bez jistého základu by žádné pravé poznání nemohlo existovat.

Když se například blíže podíváme na úvahy Edmunda Husserla související s jeho řešením problému evidence, zřetelně uvidíme, jak silně byl jeho názor na problematiku poznání ovlivněn fundamentalismem, tedy hledáním jistého základu (fundamentu) poznání. Bez „archimédovského bodu“, jak Husserl

3 Srov. k tomu Bühler, K., *Sprachtheorie. Darstellungsfunktion der Sprache*. 2. unveränderte Auflage. Stuttgart, Gustav Fischer 1965.

4 Srov. Popkin, R., *The History of Scepticism from Erasmus to Spinoza*. Berkeley, University of California Press 1979.

mínil, bychom museli veškeré úsilí o dosažení „rozumu a poznání vzdát“.⁵ Zřejmě si nedovedl představit žádnou alternativu ke klasické představě o vědě a ideálu poznání, a věřil proto, že musí za každou cenu trvat na své tezi evidence. Právě z tohoto důvodu se ale ocitl na nejlepší cestě k tomu, aby tento ideál poznání dogmatizoval. Každý, kdo si myslí, že nemůže postupovat vpřed bez jistého základu poznání, bude se snažit takovýto základ – i kdyby to mělo být co nejmělejší a nejsvévolnějším způsobem – za každou cenu prosadit.

Požadavek jistého zdůvodnění byl základním metodickým principem klasického racionalismu. Souvisí s ním však i další myšlenka, která se s ním rovněž neoddelitelně pojí, totiž teoretický monismus. Pokud se totiž podaří naplnit požadavek zdůvodnění, pak si můžeme být zjevně jisti, že jsme dosáhli pravdy. Vše, co s tímto dosaženým názorem není slučitelné, může pak být jediné nezdůvodnitelné, a tedy chybné. Proto jsou všechny alternativy ke zdůvodněnému názoru odmítnuty.

Klasický požadavek zdůvodnění ale naráží na nepřekonatelnou potíž. Vede totiž k trilematu, tedy situaci charakterizované třemi alternativami, z nichž ani jedna není akceptovatelná – nazval jsem ji „Münchhausenovým trilematem“ neboli trilematem barona Prášila (aniž jsem tehdy věděl, že slavná báchorka o copu má ve skutečnosti filosofické pozadí).⁶ Můžeme totiž volit jen mezi nekonečným regresem, nepoužitelným logickým kruhem nebo přerušením zdůvodňovacího procesu v bodě, v němž je požadavek na zdůvodnění zrušen.⁷ Zde pak nezřídká dochází k zdánlivým řešením, například k odkazu na evidenci jako na kritérium pravdivosti nebo k odvolávání se na konsensus, jehož je v komunitě dosaženo za určitých ideálních podmínek. Někdy bývá dokonce činěn pokus, aby byl tímto způsobem určen pojem pravdy.⁸

Zmíněné trilema se ovšem objevuje nejen v „horizontální“ dimenzi, tedy na úrovni výpovědí, nýbrž také v dimenzi „vertikální“, totiž ve vztahu k metodám vyplývání a pravidlům inference, neboť také zde bychom přirozeně mohli požadovat záruku zdůvodnění. Jak bychom ale zdůvodnili logiku? Nemuseli bychom při tom minimálně nějaká její pravidla předpokládat? A nako-

5 Srov. Husserl, E., *Logische Untersuchungen*. 1. Bd. 5. Aufl. Tübingen, Max Niemeyer Verlag 1968, s. 111; s. 143; s. 154; s. 190.

6 Srov. k tomu Wiebel, B., *Münchhausens Zopf und die Dialektik der Aufklärung*. In: Donnert, E. (Hrsg.), *Europa in der Frühen Neuzeit*. Bd 3: Aufbruch zur Moderne, Weimar–Köln–Wien, Böhlau Verlag 1997, s. 779–801.

Více k tomu viz poznámku č. 25 v článku J. Paitlové „Stoletý solitér Hans Albert v kontextu filosofie (nejen) 20. století“, který je otištěn v tomto čísle *Filosofického časopisu*. Pozn. překl.

7 Srov. k tomu moji knihu: *Traktat über kritische Vernunft*. 5. Aufl. Tübingen, Mohr Siebeck 1991, s. 13–17.

8 Ke kritice takových pokusů srov. Musgrave, A., *Alltagswissen, Wissenschaft und Skeptizismus*. Tübingen, Mohr Siebeck 1993, s. 251–279.

nec bychom ještě museli zdůvodnit samotný princip zdůvodnění. Zde vidíme, jak klasický požadavek jistého zdůvodnění – jestliže ho chceme brát vážně – směřuje do bezvýhodné situace. Bezvýhodná je tato situace ovšem pouze v tom případě, pokud považujeme klasický ideál poznání za nepostradatelný. Ještě se k tomu vrátím později.

Nejprve je však třeba poukázat na to, že v rámci klasického myšlení si můžeme vznik a založení vědění představit i zcela odlišně. Můžeme například vyjít z předpokladu, že jako bezprostřední náhledy přicházejí v úvahu pouze všeobecné rozumové poznatky, s jejichž pomocí lze uchopit zákonitosti všeho druhu. Nebo můžeme předpokládat, že pouze naše vnímání nám zprostředkovává bezprostřední náhledy, umožňuje-li nám uchopení zvláštních skutečností. V obou případech by všechny další poznatky měly být dosažitelné prostřednictvím logického vyplývání. Nebo si také můžeme představit, že při vzniku vědění oba druhy bezprostředního náhledu působí společně. V prvním případě máme co do činění s čistým intelektualismem, jako třeba u Descarta, v druhém s čistým empirismem, jako u Bacona, a ve třetím se spojením obou názorů, jak je nacházíme u Kanta.

Dosud jsme ovšem vycházeli z předpokladu, že role logického vyplývání je zcela neproblematická. V případě čistého intelektualismu by to mohlo být přijatelné, protože v jeho rámci přichází v úvahu pouze deduktivní vyplývání. Může se zde však vynořit otázka, zda tento druh vyplývání postačuje k tomu, aby se ze základu všeobecného vědění dospělo ke zvláštním skutečnostem. Ostatně i pro deduktivní vyplývání je požadovaný základ problematický. Intuitivní náhledy apriorního charakteru se totiž opakovaně prokázaly jako neudržitelné.

Ještě problematičtěji se role logického vyplývání jeví v rámci empirismu, kde vyvstává takřka neřešitelná otázka: Jak můžeme logickými prostředky dospět ke všeobecným pravdám? Dříve se předpokládalo, že jich můžeme dosáhnout pomocí induktivních vyvození. Avšak tento předpoklad byl úspěšně kritizován již Davidem Humem. Logika neposkytuje vyvození, která rozšiřují obsah. A myšlenka induktivní logiky, která k tomu měla dopomoci, může být dnes již nahlížena jako neúspěšná.⁹

Jako problematický se ukazuje také základ induktivních vyvození, která empirismus nutně potřebuje. Ukázalo se totiž, že pozorování samo se opírá o teorii, že v něm působí pouze jednoduché všeobecné předpoklady.¹⁰ Avšak observační výpovědi jsou zformulovány pomocí pojmového aparátu, a mohou tak obsahovat i interpretace, které se ukáží být problematické. Myšlenka

9 Srov. k tomu tamtéž, s. 161–179.

10 Srov. k tomu Gombrich, E., *Kunst und Illusion. Zur Psychologie der bildlichen Darstellung*. Köln, Phaidon Verlag 1967, s. 270–321.

garance pravdy v takzvaných bezprostředních náhledech, ať empirické nebo apriorní povahy, se tedy ukazuje jako iluzorní.

Tímto konstatováním se vracím zpět k pochybnosti, která vyvstává v souvislosti s klasickým ideálem poznání. Domnívám se, že tento ideál vede k dogmatismu, a pokud je rozpoznán utopický charakter s ním spojeného požadavku zdůvodnění, pak vede ke skepticizmu jako racionální odpovědi na nesplnitelné požadavky. Tady přirozeně vyvstává otázka, zda to je jediná možná reakce na danou situaci. Abychom tuto otázku mohli zodpovědět, měli bychom si ujasnit, že Münchhausenovo trilema je důsledkem situace, kterou jsme vytvořili my sami: prostřednictvím prosazování klasického ideálu poznání a s ním souvisejícího metodického požadavku jistého zdůvodnění. Pokud se však tohoto ideálu a tohoto požadavku vzdáme, změní se naše problémová situace zcela rozhodujícím způsobem.

Toto východisko zvolil ve své koncepci hypotetického vědění Karl Popper, který požadavek jistého zdůvodnění nahradil požadavkem *kritického přezkušování*. Logika je zde při tom využívána nikoli jako nástroj pozitivního zdůvodnění, nýbrž jako nástroj kritiky, přičemž je klíčové, že principiálně žádná výpověď nebo pravidlo nemůže nepodléhat kritice. Všechna řešení problémů (teorie, vysvětlení, přesvědčení, systémy) se tak mohou osvědčit pouze dočasně. Obstála sice před dosavadním kritickým zkoušením, avšak neexistuje žádná garance, že jejich pravdivost obstojí i v budoucnu. Na pravdu ale nebylo rezignováno, pravda hraje roli regulativní ideje v poznávací praxi.

V rámci metodologie je akcent položen na *vyvrátitelnost*, na možné vyvrácení stávajících výpovědí. Tím nabývá na významu hledání anomálií a alternativ. Na místo teoretického monismu nastupuje teoretický pluralismus, neboť pokud nikdy není jisté, že určité řešení problému je pravdivé, pak se vyplatí hledat alternativy, například jiné teorie, které lépe řeší problémy, více toho vysvětlují a jsou méně postižitelné odhalením svých slabin.

V koncepci hypotetického vědění hraje nicméně v procesu poznání pozitivní roli rovněž tradice, neboť dochované stavy vědění, metod a pravidel slouží jako výchozí body dalšího bádání a hledání lepších řešení problémů; jsou do jisté míry kognitivním kapitálem. Také alternativy jsou často vyvíjeny s ohledem na dosažené názory, které mohou sloužit jako vztažný rámec.

V protikladu ke klasickému názoru vychází tato koncepce z *konsekventního falibilismu*, to znamená z předpokladu, že člověk při hledání řešení svých problémů chybuje a může se mýlit, přičemž neexistuje žádná metoda, která by ho před tím mohla ochránit. To není triviální názor, neboť většina ostatních přístupů ze sféry omylnosti vyjímá určité oblasti, například matematiku, vědu, filosofii nebo náboženství. Konsekventní falibilismus je samozřejmě metafyzickou koncepcí, která tedy není ani striktně dokazatelná, ani

striktně vyvratitelná. Je nicméně racionálně diskutovatelná a je – stejně jako jiné metafyzické hypotézy – předmětem mnoha diskusí.

Kritický racionalismus nadto obsahuje *kritický realismus* a s ním povětšinou spojenou ideu pravdy, jež představuje podstatnou součást klasického názoru. Kritický realismus zahrnuje dvě základní teze: (1) ontologickou, která předpokládá, že existuje na lidském myšlení nezávislá strukturovaná skutečnost, a (2) epistemologickou, jež tvrdí, že tato skutečnost je pro nás alespoň do určité míry poznatelná. Tyto dvě teze jsou pochopitelně rovněž metafyzické hypotézy, které sice nejsou samozřejmé, ale jsou uznávány jak v každodenním životě, tak ve vědeckém bádání. V dějinách filosofie byly ale zpochybňovány už Georgem Berkeleym a také dnes jsou opět předmětem kontroverzních diskusí, protože se od nich odvrátilo takzvané postmoderní myšlení.